

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Przemiany powieści historycznej dla młodzieży w latach 1945-1980

Author: Barbara Pytlos, Małgorzata Gwadera

Citation style: Pytlos Barbara, Gwadera Małgorzata. (2014). Przemiany powieści historycznej dla młodzieży w latach 1945-1980. W: K. Heska-Kwaśniewicz, K. Tałuc (red.), "Literatura dla dzieci młodzieży. T. 4" (S. 98-115). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Przemiany powieści historycznej dla młodzieży w latach 1945—1980

BARBARA PYTLOS, MAŁGORZATA GWADERA

Powojenna rzeczywistość i lata ideologizacji literatury dla młodych odbiorców

Różne odmiany powieści historycznej — biograficzną, epopeję historyczną, legendarną, tradycyjną i inne — łączy dążenie do wielostronnego przedstawiania prawdy o dziejach z przeszłości¹. Europejską powieść historyczną, ale także i polską, można podzielić na trzy okresy: pierwszą i drugą połowę wieku XIX oraz wiek XX². Europejską powieść historyczną, w której dominuje dynamiczna fabuła, reprezentują między innymi: Walter Scott (*Waverley, czyli lat temu sześćdziesiąt*, 1814), Aleksander Dumas (*Trzej muszkietierowie*, 1844), Robert Graves (*Ja, Klaudiusz*, 1934). Łączyli oni w utworach historycznych wątki fantastyczne, awanturnicze, przygodowe (romans historyczny).

W wieku XX autorzy powieści historycznych korzystali z osiągnięć poprzedników, kontynuując krytyczną refleksję na temat historii, ale mamy też do czynienia z penetracją historii z punktu widzenia filozofii i psychologii. Specyfiką

¹ *Słownik rodzajów i gatunków literackich*. Red. G. Gazda, S. Tynecka-Makowska. Kraków 2006, s. 568. Zob. też *Słownik literatury polskiej XX wieku*. Red. A. Brodzka, M. Puchalska, M. Semczuk i in. Wrocław—Warszawa—Kraków 1992, s. 847—853; *Powieść historyczna XX wieku*. Red. L. Ludorowski. Lublin 1990.

² Ibidem, s. 570—572. Jak pisze Gertruda Skotnicka, w XX wieku w powieści historycznej dla młodych odbiorców możemy wyróżnić dwa wzorce: pierwszy, w którym dążono do zachowania prawdy dziejowej, zgodny z duchem Kraszewskiego, i drugi, któremu w pewien określony sposób (dynamiczna akcja) przyświecał model Sienkiewicza i W. Scotta. Zob. G. Skotnicka: *Powieść historyczna*. W: *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*. Red. B. Tylicka, G. Leszczyńska i. Wrocław—Warszawa—Kraków 2002, s. 317.

polskiej powieści historycznej było dokonywanie obrachunków z przeszłością, z tendencją do aktualizacji³.

Szczególne zadania stały przed powieścią historyczną dla młodzieży, której wyróżnikami, podobnie jak w powieści dla dorosłych, są: perspektywa autora wobec opisywanej rzeczywistości, korzystanie ze źródeł historycznych, dokumentów, ideowa koncepcja dziejów, stylizacja archaiczna. Dodatkowym wyróżnikiem jest dydaktyzm⁴. Powieść tego typu — jak zauważa Gertruda Skotnicka — może odwoływać się do motywów baśniowych, powieści przygodowej, fantastycznej, sensacyjnej, biograficznej⁵. Polskim utworom historycznym niemal zawsze przypadała rola edukacyjna. Tak to wynikało z meandrów naszych dziejów. Zatem powieść historyczna miała w młodych czytelnikach umacniać świadomość narodową, zastępować lekcje historii i kształtować postawy patriotyczne⁶. Pierwszymi polskimi powieściami historycznymi dla młodzieży są Klementyny Tańskiej-Hoffmanowej *Listy Elżbiety Rzemczyckiej* (1824) i *Dziennik Franciszki Krasieńskiej* (1825)⁷.

Po odzyskaniu niepodległości w roku 1918 wymienione zadania straciły nieco na znaczeniu, pojawił się natomiast nowy imperatyw: utrwalenie nieokrzepłej jeszcze państwowości polskiej i poszukiwanie „korzeni”. Twórcy sięgali zatem do odkryć archeologicznych i etnografii, na przykład powieść Zofii Kossak *Gród nad jeziorem* (1938) dotyczy Biskupina, epokę kamienną odnajdziemy też w powieści Bronisławy Steinowej *Kamiennym szlakiem* (1937). Polski przedhistorycznej dotyczył także utwór Michała Synoradzkiego *Wizymirz-Żeglarz* (1920).

Po II wojnie światowej w powieści historycznej — jak stwierdza Wojciech Tomasik — nie obserwujemy zasadniczych zmian, z wyjątkiem utworów Hanny Malewskiej i Teodora Parnickiego:

Powojenna powieść historyczna nie zrywa z klasyczną postacią gatunku, wywodzącą się jeszcze z twórczości Kraszewskiego i Sienkiewicza. Utwory K. Bunscha (*Dzikowy skarb*, 1945), W.J. Grabskiego (*Saga o Jarlu Broniszu*, 1946—1947) i A. Gołubiewa (*Bolesław Chrobry*, 1947—1955, 1974) ukazują historię jako ciąg zdarzeń definitywnie uporządkowanych, biernie podających się zabiegom rekonstruowania i rejestrowania. Temu archaicznemu modelowi powieści przeciwstawia się twórczość Parnickiego (*Srebrne orły*,

³ Ibidem, s. 571.

⁴ G. Skotnicka: *Powieść historyczna...*, s. 316—319; K. Surowiec: *Powieści historyczne dla dzieci i młodzieży w latach 1945—1980*. Rzeszów 1987; G. Skotnicka: *Barwy przeszłości. O powieściach historycznych dla dzieci i młodzieży 1939—1989*. Gdańsk 2008. Na temat powieści historycznej w latach 1914—1920 pisała A.M. Krajewska: *Trzy legendy. Walka o niepodległość i granice w polskiej międzywojennej literaturze młodzieżowej*. Biblioteka Narodowa. Warszawa 2009.

⁵ Ibidem, s. 317.

⁶ Przyczyniła się do tego utrata niepodległości po rozbiorach.

⁷ Obie powieści dotyczą czasów saskich.

1949) i H. Malewskiej (*Kamienie wołać będą*, 1946), prezentująca przeszłość w formie opowieści o faktach domniemanych, niepewnych, możliwych — zawsze naznaczonych subiektywnością ujęcia⁸.

Podobnie było w utworach dla młodych czytelników. Zmiany przyniósł dopiero rok 1949. Od tego momentu w tekstach realizowane są zasady socrealizmu. Badacze — między innymi Józef Zbigniew Białek⁹, Stanisław Frycie¹⁰, Krystyna Kuliczowska¹¹, Gertruda Skotnicka¹², Halina Skrobiszewska¹³, Kazimierz Surowiec¹⁴, Irena Słońska¹⁵ i inni — wyróżniają trzy etapy egzystencjalne w powieści historycznej dla młodych odbiorców: lata 1945—1948, 1949—1956¹⁶ i okres po roku 1956.

W latach 1945—1948 powieść historyczna dla czytelników niedoroslých nie uległa szczególnym przeobrażeniom. Wciąż działało sporo prywatnych wydawnictw (Eugeniusza Kuthana, Gebethnera, Arcta i innych). Ukazywały się więc powieści autorów debiutujących w dwudziestoleciu międzywojennym: Marii Czeskiej-Maczyńskiej (1883—1944), Walerii Szalay-Groele (1873—1957; *Bohaterski Staszek*), Pii Górskiej (1878—1974; *Tarcza i kaptur*, 1948), Ferdynanda Ossendowskiego (1876—1945, *Jasnooki łowca*, 1946, *Wacek i jego pies*, 1947), Mieczysława Smolarskiego (1888—1967; *Dawna Polska w opisach cudzoziemców*), Ludwika Świeżawskiego (1906—1991; *Wianki, powieść o królowej Jadwidze*, 1946), Kazimierza Konarskiego (1886—1972; *Złączym się z narodem*, 1946, *Krzywe koło*, 1946, *Dwie matki*, 1947), Karola Koźmińskiego (1888—1967, *Sułkowski, jakobin polski*, 1948). Wznawiano utwory Antoniny Domańskiej i innych pisarzy.

W tym czasie ukazują się także powieści autorów debiutujących po 1945 roku, takich jak: Karol Bunsch (1898—1987), Jadwiga Chamiec (1900—1995), Kornelia Dobkiewiczowa (1912—1990), Franciszek Fenikowski (1922—1982), Bolesław Mrówczyński (1910—1982), Halina Rudnicka (1909—1982), Lucyna Sieciechowiczowa (1909—1986) i inni¹⁷. Kontynuowany jest wzorzec powieści zgodny z tradycją H. Sienkiewicza i J.I. Kraszewskiego (Czesława Niemyska-Rączaszkowa), dominuje bohater młodzieżowy. Pisarze zaczynają sięgać po tematy regionalne:

⁸ W. Tomasiak: *Powieść*. W: *Słownik literatury XX wieku...*, s. 847.

⁹ J.Z. Białek: *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1918—1939*. Warszawa 1979.

¹⁰ S. Frycie: *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1945—1970*. T. 1: *Proza*. Warszawa 1978.

¹¹ K. Kuliczowska: *W szklanej kuli. Szkice o literaturze dla dzieci i młodzieży*. Warszawa 1970.

¹² G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*

¹³ H. Skrobiszewska: *Książki naszych dzieci, czyli o literaturze dla dzieci i młodzieży*. Warszawa 1971.

¹⁴ K. Surowiec: *Powieści historyczne...*

¹⁵ I. Słońska: *Dzieci i książki*. Warszawa 1959.

¹⁶ Badacze konstruują różne ramy czasowe, np. 1949—1954 lub 1949—1955.

¹⁷ Zob. G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 43 i nast.

o Śląsku pisała Kornelia Dobkiewiczowa, tematyką morską zajmował się Franciszek Fenikowski¹⁸. Powieści te cechuje duży walor poznawczy, co nie zawsze wpływało na wzrost zainteresowania czytelników, na przykład Dobkiewiczowej zarzucano zbyt rozbudowaną warstwę dokumentalną powieści.

Po roku 1949 zmieniają się wymagania stawiane pisarzom. Domagano się przede wszystkim zmian ideowych w powieściach; źle odbierano tematy dotyczące królów, wodzów, powstań narodowych, rozbiorów, zsyłek na Sybir, wszystkiego, co wiązało się z Kościołem katolickim, okresem międzywojennym, wszelkimi sprawami narodowymi Polski. Zagadnieniami zalecanymi były natomiast: walka z wrogami ludu, rosyjska rewolucja, Komuna Paryska, Wiosna Ludów, walki klasowe, tematyka chłopska. Za wroga ludu uważano każdego, kto nie akceptował zasad socjalizmu lub miał własne zdanie na ich temat. Umacnianie swej pozycji w dziedzinie kultury i literatury władza komunistyczna zaczęła od opanowania rynku wydawniczo-księgarskiego. Przygotowaniem do jego upaństwowienia było zarządzenie z lipca 1948 roku. Problem ten udokumentował Stanisław Adam Kondek w książce *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948—1955*:

Mimo spółdzielczej, zatem „uspołecznionej” formy własności dalsze tolerowanie niezależnego od partii segmentu obiegu książek nie wchodziło w grę. Przygotowaniem do ich upaństwowienia było zarządzenie w lipcu 1948 r. przymusowego zrzeszania się w Centrali Spółdzielni Wydawniczych i Księgarskich (CSWiK). Wiceprzewodniczącym rady nadzorczej Centrali miano wano Bromberga...¹⁹

Od tego momentu zaczęły się akcje oczyszczania wydawnictw i bibliotek z wrogich tytułów oraz opanowywanie rynku wydawniczego. Czyszczenia te miały miejsce w różnych województwach w innym czasie. Jak pisze Krystyna Heska-Kwaśniewicz w artykule *Przed czym chciano ochronić młodego czytelnika w PRL-u, czyli o czyszczeniach w bibliotekach szkolnych lat 1949—1953*²⁰, na Śląsku akcja czyszczenia księgozbiorów zaczęła się już 8 lipca 1949 roku. Badaczka podaje autorów i tytuły książek, przeznaczonych do usunięcia:

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ S. A. K o n d e k: *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948—1955*. Warszawa 1999, s. 52 i nast.

²⁰ K. H e s k a - K w a ś n i e w i c z: *Przed czym chciano ochronić młodego czytelnika w PRL-u, czyli o czyszczeniach w bibliotekach szkolnych lat 1949—1953*. W: *Młody czytelnik w świecie książki, biblioteki i informacji*. Red. K. H e s k a - K w a ś n i e w i c z, I. S o c h a. Katowice 1996, s. 73—80. Autorka stwierdza: „W dniu 18 lipca 1949 roku w Wojewódzkim Komitecie PZPR w Katowicach zorganizowano konferencję, na której podano wytyczne do selekcionowania książek. W skład selekcyjnej trójki wchodził: nauczyciel, przedstawiciel PZPR i Rady Narodowej. Nakaz »czujności ideologicznej« podzielał także na niektórych bibliotekarzy, tak że sami zaczęli usuwać z obiegu książki »nie odpowiadające treścią obecnej rzeczywistości«. Już 16 sierpnia 1949 roku wpłynęło sprawozdanie z selekcji przeprowadzonej w Bytomiu i powiecie bytomskim [...]”. Ibidem, s. 74.

I tak już w roku 1949 usuwano książki K. Makuszyńskiego *Uśmiech Lwowa*, H. Zakrzewskiej *Dzieci Lwowa* i *Białe róże*, A. Domańskiej, Z. Kossak (wszystkie), M. Czeskiej-Maczyńskiej, J. Tuwima, W. Broniewskiego, M. Kędziorzyny, A. Świrszczyńskiej, W. Zechentera, F. Ossendowskiego (wszystkie), A. Żabińskiej *Dżolli i ska*, J.I. Kraszewskiego *Przygody pana Marka*, S. Żeromskiego *Szyfowe prace*, A. Schroedera *Orleńta*, Z. Urbanowskiej *Księżniczkę*, M. Dąbrowskiej *Dzieci ojczyzny*, W. Przyborowskiego *Olszynkę Grochowską*, H. Sienkiewicza *Niewolę tatarską*, ponadto rozmaite teksty J. Porazińskiej (np. *Kichuś majstra Lepigliny!*), W. Gomulickiego, W. Szalay-Groele, E. Szelburg-Zarembiny...²¹

Refleksje badaczki można uzupełnić wykazami książek podlegających niezwłócnemu wycofaniu, które przygotowało Ministerstwo Kultury i Sztuki — Centralny Zarząd Bibliotek w październiku 1951 roku²². Wykaz nr 3 zawierał 562 pozycje książkowe dla młodych odbiorców do natychmiastowego wycofania²³. Opatrzono go informacją, że przy usuwaniu książek należy zwracać uwagę na „miejsce, rok i firmę wydawniczą, gdyż w niektórych wypadkach zostaną usunięte pewne tytuły ze względu na niewłaściwe wydanie”²⁴. Oczywiście, chodziło o publikacje z okresu międzywojennego, oraz te, które ukazały się nakładem prywatnych wydawców (Arcta, Dzieła, Księgarni Popularnej, Domu Katolickiego, Domu Książki Polskiej, Księgarni Kroniki Rodzinnej i innych). Na mocy zarządzenia z roku 1951 likwidowano wydawnictwa z serii „Biblioteczka Książek Błękitnych”, „Biblioteczka Książek Różowych”. W wykazie znalazły się nazwiska wielu autorów, spośród których wymienimy tylko niektóre: W. Bełza (*Katechizm polskiego dziecka* — wszystkie wydania), W. Borg (*On Ziuk — Wódz — Dziadek* — wszystkie wydania), F. Burnett (*Mała księżniczka* — wszystkie wydania), M. Buyno-Arctowa (*Ojczyzna* — wszystkie wydania, *Syn policjanta* — wszystkie

²¹ Ibidem, s. 76. Autorka wymienia też książki autorów obcych, które trzeba było wycofać: „Z autorów obcych wycofywano wszystkie utwory L.M. Montgomery [...], Grimmów *Śnieżkę*, H.Ch. Andersena *Księżniczkę na ziarnku grochu*, z książek religijnych np. powieści ks. S. Paławskiego, B. Żulińskiej *Małego Jezusa*, Selmy Lagerlöf *Legendy o świętych*, wszelkiego typu jasełka, których zresztą w bibliotekach były tylko pojedyncze egzemplarze. Następnie usuwano podręczniki do języka polskiego, geografii, zwłaszcza wypisy J. Balickiego i S. Maykowskiego, ale także *Gramatykę polską* S. Szobera i *Zasady ortografii polskiej* J. Łosia, oczywiście wszelkie katechizmy. Z harcerskich książek pozbywano się J. Łapińskiej *Harcerka na zwiaдах*, A. Kamińskiego *Książka wodza zuchów*. Dla przykładu warto w całości przytoczyć rejestr książek wycofanych w październiku 1949 roku w szkołach Łazisk, Pszczyny, Pielgrzymowic, Mikołowa, Łędzin; znaleźli się w nim klasy: Piotr Skarga, Zofia Kossak, Adolf Dygasiński, Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Stefan Żeromski, Juliusz Kaden-Bandrowski, Wacław Sieroszewski, ale także Aleksander Dumas i Hans Fallada...”. Ibidem, s. 76—77. K. Heska-Kwaśniewicz zaznacza, że książki harcerskie były szczególnie eliminowane, zresztą w roku 1949 zlikwidowano też Związek Harcerstwa Polskiego. Ibidem, s. 77.

²² *Cenzura PRL. Wykaz książek podlegających niezwłócnemu wycofaniu 1 X 1951 r.* Posłowie Z. Żmigródzki. Wrocław 2002.

²³ Ibidem, s. 58—76.

²⁴ Ibidem, s. 58.

wydania), K. Chmielewski (*Katechizm małego obywatela*), L. Czarska (wszystkie utwory), M. Czeska-Mączyńska (wszystkie utwory), M. Dunin-Kozicka (*Ania z lechickich pól. Dzieciństwo*), Z. Kossak-Szczucka (wszystkie utwory)²⁵.

Literatura zamknięta w ramach ideologicznych ograniczała się do powieści historycznie słusznych i zgodnych z doktryną socrealistyczną. Wśród nich wyróżnić trzeba H. Rudnickiej (1909—1982) *Płomień gorejący* (1951)²⁶ czy Jadwigi Chamec *Opowieść o Ludwiku Waryńskim* (1952)²⁷.

Reasumując, przypomnieć warto, że w latach 1945—1948 poszukiwano miejsca w literaturze dla powieści historycznej dla młodych czytelników. Na ten czas przypada debiut Karola Bunscha²⁸: *Dzikowy skarb* (1945)²⁹, czy Witolda Mako-wieckiego (1902—1946): *Przygody Meliklesa Greka* (1948 — wydanie pośmiertne). Natomiast w latach 1949—1955 przeważały utwory tendencyjne, z ideologicznymi przesłaniami, chociaż zdarzały się też publikacje, których twórcy starali się socrealistyczne zasady omijać³⁰ np. *Opowieść o Chopinie* (1950) Jerzego Broszkiewicza (1922—1993)³¹. Czy rzeczywiście odnosiły się one do historii, to już inny problem. Sięgano raczej po tematy ze świata sztuki i nauki.

W kręgu tematów po roku 1956

Halina Skrobiszewska zwracała uwagę, że powieść historyczna dla młodych czytelników powinna być dziełem atrakcyjnym:

²⁵ Ibidem, s. 58—76.

²⁶ G. Leszczyński: Rudnicka Halina. W: *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*. Red. B. Tylicka, G. Leszczyński. Wrocław—Warszawa—Kraków 2002, s. 345—346. Rudnicka jest autorką cyklu powieści o działaczach komunistycznych. *Płomień gorejący* dotyczy Feliksa Dzierżyńskiego.

²⁷ G. Skotnicka: Chamec Jadwiga. W: *Słownik literatury dziecięcej...*, s. 62—63.

²⁸ Ibidem, s. 55.

²⁹ S. Frycie: *Literatura dla dzieci i młodzieży...*, s. 80 i nast. Badacz podsumowuje ten okres następująco: „Przeważała tematyka związana z życiem dawnych Słowian i dziejami Polski. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się te tematy, które — z uwagi na żywy w świadomości narodu czas wojny — dotyczyły stosunków polsko-niemieckich. Literackiej eksploracji poddano także czasy piastowskie...”. (Ibidem, s. 80).

³⁰ Zob. G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 43 i nast.; K. Surowiec: *Powieści historyczne...*, s. 104 i nast.

³¹ Powieść jest adaptacją książki dla dorosłych *Kształt miłości* (1950).

Powieść historyczna dla najmłodszych, czytających samodzielnie, musi mieć walor powieści przygód, musi mieć żywą akcję utrzymującą w napięciu uwagę. Musi mieć interesujące postacie bliskie młodym czytelnikom, budzące sentyment, musi więc być do pewnego stopnia schematyczna, łatwa...³²

Badaczka, wymieniając twórców: Włodzimierza Barta (właściwie Stefana Marię Kuczyńskiego, 1904—1985), Karola Bunscha, Jadwigę Chamiec, Karola Koźmińskiego, Bolesława Mrówczyńskiego, Lucynę Sieciechowiczową, Janusza Teodora Dybowskiego (1909—1977), Halinę Rudnicką, Mieczysława Smolarskiego (1888—1967) i innych — stwierdzała, że istnieje wiele dobrych, ambitnych powieści historycznych dla młodzieży. Irena Słońska na podstawie badań dowodziła, jak ważną rolę spełnia powieść historyczna w nauczaniu historii³³. Podobne stanowisko prezentują też pedagodzy (Jerzy Maternicki)³⁴, ponieważ utwory te uatrakcyjnijają nauczanie historii. Nie bez powodu wiele z nich weszło do kanonu lektur szkolnych³⁵. Wartość edukacyjna, poznawcza, wychowawcza i rozrywkowa tej literatury jest nie do zakwestionowania³⁶.

W rozwoju powieści historycznej dla młodzieży rok 1956 przynosi powolne zmiany. Dotyczą one konstrukcji bohatera, który zaczyna działać w wiarygodnej rzeczywistości historycznej. Do utworów wprowadza się wątki przygodowe, sensacyjne, romansowe. Bohater (jednostka) znajduje się w centrum uwagi: czasem jest to królewna, księżniczka, rycerz. Często pierwszoplanowymi postaciami fikcyjnymi są dzieci³⁷. Tak dzieje się w powieściach Kornelii Dobkiewiczowej *Haftowane trzewiczki* (1958) czy *Ofka z Kamiennej Góry* (1968), także u Czesławy Niemyńskiej-Rączaszkowej (1903—1974) w *Jadwidze i Jagience* (1964) i innych utworach tej autorki. U obu pisarek zauważalne są wpływy twórczości H. Sienkiewicza. Znamionną cechą literatury po 1956 roku są też powieści z rozbudowanym materiałem historycznym, o sporej objętości (np. dzieła Bronisława Heyduka, Tadeusza Łopalewskiego). Powstają różne formy przekazu materiału historycznego, np. esej historyczny. Jego przedstawicielem w historycznej prozie dla dorosłych jest Paweł Jasienica (*Polska Piastów, Polska Jagiellonów*), a w obrębie ujęć historycznych tematów dla młodzieży Jadwiga Żylińska (1913) — *Piastówny i żony Piastów*

³² H. Skrobiszewska: *Książki naszych dzieci, czyli o literaturze dla dzieci i młodzieży*. Warszawa 1971, s. 462.

³³ I. Słońska: *Dzieci i książki...*, s. 166—187. Autorka stwierdzała: „Do poznawania historii wchodzi się przez wrota baśni”. Ibidem, s. 170.

³⁴ J. Maternicki: *O nowy kształt edukacji historycznej*. Warszawa 1984. Autor pisze: „Historia nauczana w sposób tradycyjny, bez ostatecznego uwzględnienia zainteresowań, pragnień i możliwości poznawczych uczniów, podawana w gotowej postaci, a więc bez żadnego niemal zaangażowania władz intelektualnych wychowanków, przeładowana masą niepotrzebnych wiadomości, nazwisk i terminów nie jest i nie może być atrakcyjna dla młodzieży”. Ibidem, s. 11.

³⁵ Problem ten omówiony zostanie w dalszej części szkicu.

³⁶ I. Słońska: *Dzieci i książki...*, s. 166 i nast.

³⁷ Zob. G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 93 i nast.

(1967). Tadeusz Łopalewski (1900—1979) sięga po gawędę w *Przestawnej peregrynacji Tomasza Wolskiego* (1959)³⁸.

Następuje ograniczenie funkcji narratora wszechwiedzącego, wszechobecnego (opowiadacza) na rzecz dialogów. Zdarza się, że narratorami stają się bohaterowie utworów. Zmiany następują też w zakresie stylizacji językowej: w coraz mniejszym stopniu stosuje się archaizmy.

W latach 80. XX wieku powieść historyczna, niestety, czytelniczko stała się mniej atrakcyjna, co wpłynęło na nieczęste podejmowanie tematów historycznych przez twórców³⁹. Nie można zapominać, że po roku 1956 nie było jeszcze pełnej swobody twórczej, nadal działała cenzura i istniały tematy tabu. Jednym z nich było powstanie styczniowe. Dopiero w roku 1967 ukaże się Karola Koźmińskiego *Generał Kruk: opowieść o Powstaniu Styczniowym*, a w roku 1972 powieść Ludwika Świeżawskiego o Arturze Grottgerze — *Rapsod powstańczy*. Osłabły jednak nieco naciski ideologiczne. Gertruda Skotnicka w pracy *Barwy przeszłości...* stwierdza, że ideologizacja w powieści historycznej dla młodzieży skończyła się dopiero w 1989 roku:

Wyrazistość tych zmian nasilała się i słabła w zależności od polityki kulturalnej władz i okresów zaostrzania się i liberalizacji cenzury, której monopol złamany został wprawdzie już w 1976 roku przez wprowadzenie do obiegu niezależnych od niej publikacji, ale naprawdę skończyła się dopiero wraz z przełomem politycznym 1989 roku. Lata przemian nie wyeliminowały całkowicie metody wpisywania w obrazy literackie przeszłości założeń ideowych podporządkowanych programowi panującej władzy. Pod tym względem odmiana gatunkowa o tym adresie czytelniczym pozostaje wiernym lustrem rzeczywistości⁴⁰.

Przeglądu tematów podejmowanych w powieściach historycznych w latach 1945—1980 dokonał Kazimierz Surowiec w publikacji *Powieści historyczne dla dzieci i młodzieży w latach 1945—1980*. Badacz wyróżnił następujące zespoły tematów: „Polska przedchrześcijańska”, „Czasy Piastów”, „Czasy Jagiellonów i epoka Odrodzenia”, „Panowanie wazów i epoka Baroku”, „Czasy saskie i Oświecenie”, „Pierwszy okres walk o niepodległość (1795—1831)”, „Okres międzypowstańcowy”, „Na przełomie stuleci”, „Starożytność”, „Historia powszechna XVI i XVII wieku”, „Historia powszechna XVIII wieku”, „Na przełomie stuleci”, „Historia powszechna XIX wieku”⁴¹. Każdy z tych zespołów posiada sporą reprezentację utworów wydanych po 1956 roku. Najwięcej dzieł zawierało się w zespołach — „Czasy Piastów”, „Czasy Jagiellonów i epoka Odrodzenia”. Kazimierz Wyka uzasadnił

³⁸ Powieść dotyczy epoki saskiej.

³⁹ G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 93 i nast.

⁴⁰ Ibidem, s. 93.

⁴¹ K. Surowiec: *Powieści historyczne...*, s. 104—144.

sięganie do poszczególnych okresów historycznych przez twórców różnych epok literackich. I tak, w okresie dwudziestolecia międzywojennego w powieści historycznej widoczny był zwrot ku średniowieczu, podobnie było w czasie okupacji, po wojnie natomiast uwagę poświęcono epoce Piastów⁴². W szkicu *Powieść piastowska* — badacz, omawiając wczesną twórczość Karola Bunscha⁴³, Antoniego Gołubiewa⁴⁴, Władysława Jana Grabskiego⁴⁵ i Teodora Parnickiego⁴⁶, pisał:

Propaganda pseudohistoriozoficzna hitleryzmu głosiła wobec Polski tezę, że samo istnienie odrębnego państwa polskiego to pomyłka zachodząca od jego początków. Pomyłka, której sprawcami byli Niemcy przez niedostatecznie silnie wywierany w pewnych okresach nacisk na „ziemie niemieckiego wschodu”, na jakie przez ich nieuwagę wtoczył się żywioł polski. Odpowiedzią na takie stanowisko staje się powieść historyczna właśnie w początkach państwowości polskiej poszukująca dla niego racji i odrębności, powieść zatem obronna w swoim założeniu. Zmowa czterech pisarzy, z których jeden w Krakowie — Bunsch; drugi pod Warszawą — Grabski; trzeci na Wileńszczyźnie — Gołubiew; czwarty aż w Jerozolimie — Parnicki, podjęli w okresie wojny i okupacji tę obronę, tylko w proponowany tutaj sposób daje się wytłumaczyć⁴⁷.

I ta konstatacja Wyki wydaje się zasadna. Na uwagę zasługuje także fakt, że w powieściach historycznych dla młodzieży, podobnie jak w prozie dla dorosłych, zjawiskiem interesującym było łączenie materiału historycznego z atrakcyjną, niebanalną, ciekawą konstrukcją fabularną⁴⁸.

Wpływ realizmu socjalistycznego na rozwój powieściopisarstwa historycznego dla młodego odbiorcy był najbardziej intensywny w latach 1949—1953. Przejawiał się on w postulatcie tworzenia tzw. powieści zaangażowanej, skupiającej uwagę czytelnika na problematyce społeczno-politycznej. Schematyzm utworów realizujących pożądaną konwencję manifestował się zarówno wyborem określonej grupy tematów, specyficzną konstrukcją bohaterów, jak i kreacją świata przedstawionego. Do zagadnień, które zyskały w tej dziedzinie legitymizację należały: konflikty klasowe, kolektywizacja wsi, praca zespołu tzw. kolektywu (robotników lub chłopów, działaczy partyjnych), walka z przeciwnikami nowego ustroju, tzw. wrogiem klasowym. Świat bohaterów przecinała bezkompromisowa linia przebiegająca między postaciami pozytywnymi (zawsze zwycięskimi wyznawcami nowej ideologii) a negatywnymi (jej przeciwnikami), temu podziałowi nie towarzyszyła

⁴² K. Wyk: *Pogranicze powieści*. Warszawa 1974, s. 253—293.

⁴³ Dwa utwory Karola Bunscha: *Dzikowy skarb*, *Ojciec i syn*.

⁴⁴ Powieść Antoniego Gołubiewa *Bolesław Chrobry*.

⁴⁵ *Sagę o Jarlu Broniszu* Władysława Jana Grabskiego.

⁴⁶ Dzieło Teodora Parnickiego *Srebrne orły*.

⁴⁷ K. Wyk: *Pogranicze powieści...*, s. 253—254.

⁴⁸ Zob. G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*; K. Surowiec: *Powieści historyczne...*

żadna refleksja dotycząca ich motywacji psychologicznej. Rzeczywistość obrazowana jako pole walki między starym i nowym porządkiem społecznym, opisywana była przez wszechwiedzącego narratora. Zabiegi te służyły budowaniu „zwartych, gotowych szeregów” klasy robotniczej, apoteozie socjalizmu, gloryfikacji władzy ludowej w Polsce i za jej wschodnią granicą (ZSSR)⁴⁹.

Model powieści zaangażowanej reprezentują utwory Heleny Bobińskiej. *Lipniacy* (1948) są zasadniczo opisem wakacyjnej zabawy dzieci w sprawiedliwą republikę, oferującym młodemu czytelnikowi idee następujące: „Gdybyśmy my, dzieci wiedziały wówczas, że to jest ostatni car — i że za kilkanaście lat Rewolucja Październikowa w Rosji raz na zawsze zrobi koniec z carami i Polska będzie niepodległa!”⁵⁰. Tekst odpowiada na potrzebę głoszenia idei walki o sprawiedliwość społeczną, której najdoskonalszą egzemplifikacją miały być zrywy rewolucyjne. W *Zemście rodu Kabunauri* (1950) rewolucji właśnie przypisuje autorka wszelkie pozytywne zmiany społeczne i obyczajowe. Ich zwiastunem jest młody komsomoлец (członek radzieckiej komunistycznej organizacji młodzieżowej — Komsomołu). Szczególną rolę w kształtowaniu pożądaných wzorów osobowościowych pełniły historyczne powieści biograficzne⁵¹. Konwencję tę podjęła Halina Rudnicka, publikując *Plomień gorejący* — rzecz o Feliksie Dzierżyńskim, wydawany corocznie od 1951 do 1954 roku. Nacechowana emocjonalnie, porywająca czytelnika wizja socjalistycznej krainy szczęśliwości zawarta jest w eksklamacjach nastoletniego bohatera:

Tak marzę o tym, co będzie po rewolucji. Zaczniemy budować nowe, piękne życie i nowego człowieka. Ach, jakie to będzie życie! Wspaniałe, twórcze i radosne. Zamienimy każdą piędź ziemi, ugory i piaski, błota i cuchnące bajora w kwitnące sady [...] gdzie te zarazą cuchnące, brudne ścieki, zasadzimy krzewy najpiękniejszych róż [...] Na miejscu tych strasznych ruder staną biblioteki-pałace, piękniejsze niż świątynie greckie. Staną szkoły słoneczne i marmurowe, sale koncertowe i teatry... I pięknie człowiek się odrodzi⁵².

Konflikty klasowe determinują fabułę utworów Weroniki Tropaczyńskiej-Ogarkowej, w tym powieści o czasach stanisławowskich *Żołnierze Kościuszki* (T. 1—4 ukazały się w latach 1952—1955)⁵³. Pisarka, koncentrując się na charak-

⁴⁹ W przypadku tzw. powieści produkcyjnej miejscem akcji czyniono plac budowy, fabrykę, państwowe gospodarstwo rolne itp. Do tekstów realizujących cechy tego gatunku należały *Hela będzie traktorzystką* (1948) Marty Michalskiej i *Domy nad Wisłą* (1950) Bogdana Ostromeckiego. Obie powieści przekonują o prymacie kolektywnej pracy socjalistycznej nad każdą inną jej formą.

⁵⁰ H. Bobińska: *Lipniacy*. Warszawa 1948, s. 191.

⁵¹ Ich prototypem stała się trzykrotnie wznawiana w latach 1953—1955 książka Bobińskiej o dziecięcych i szkolnych latach Józefa Stalina, zatytułowana *Soso*.

⁵² H. Rudnicka: *Plomień gorejący*. Warszawa 1953, s. 51.

⁵³ *Słownik literatury dziecięcej i młodzieżowej*. Red. B. Tylicka, G. Leszczyński. Wrocław 2002, s. 398.

terystyce (popartej studiami nad wybraną epoką) stosunków społecznych i politycznych w Polsce drugiej połowy XVIII wieku, dokonała nobilitacji warstw niższych i krytyki sfer magnacko-szlacheckich. Analogiczny zabieg można dostrzec w powieści *Rycerze i ciury* Władysława Rymkiewicza (I wyd. 1953, ostatnie 1978)⁵⁴. Hulaszczy styl życia magnaterii w czasach potopu szwedzkiego został skonfrontowany z postawą chłopów — mężnie i wytrwale walczących z wrogiem, a jednak stale uciskanych i krzywdzonych przez feudalnych panów. Postać Michałka, dowódcy pomorskiego oddziału ochotników, wpisuje się w konwencję świadomego ideowo bohatera, egzemplifikującego postulowany wzorzec zachowań. Ten sam nastrój dominuje w tekstach Lucyny Sieciechowiczowej *Miasto na złotym szlaku* (1954) i będących jego kontynuacją *Hultajskich ścieżkach* (1956).

Bohaterem cyklu jest dzielny Bartek Borek, chłopski syn z Wielkopolski, buntujący się przeciw społecznej niesprawiedliwości, uciekający spod władzy swego pana i poszukujący środków do życia wśród osób napotykanych podczas wędrówki, należących do różnych grup społecznych. Akcja obejmuje początek XVI wieku. Motyw drogi obrazuje wewnętrzne dorastanie postaci do wprowadzania w życie „rewolucyjnego ducha”:

Chrzestny ojciec — chłopak siadł, nie bacząc na ból w złamanej nodze — Powiedźcie szlachcicowi, że choćby mnie w lochu zamknął, choćby związał, choćby nie wiem co robił, postawię na swoim, ucieknę i każdemu poddanemu powiem, aby uczynił to samo. [...] Nie chciał mnie uwolnić po dobroci, związał jak psa, od przyjaciół porwał gwałtem i myśli, że mu będę służył... Niedoczekanie!... [...] Nie dał mi wolności, sam ją sobie znajdzie!⁵⁵.

Dzieje chłopca w czasie rewolucji 1905 roku opisuje Bronisław Długoszewski-Mróz w *Rudym Tomku* (1951) oraz w *Ludziach za kratami* (1953). Sympatyczny, będący uosobieniem cnót (zna na pamięć cały *Manifest komunistyczny* K. Marksa i F. Engelsa) bohater za swą nielegalną działalność trafia ostatecznie do więzienia i zostaje zesłany na Syberię. Jego ucieczka oraz wędrówka po mało znanej i niebezpiecznej krainie wpisują się w schemat atrakcyjnej powieści przygodowej. Począwszy od 1952 roku do końca lat 90. (z małymi przerwami) w kanonie szkolnym znajdowała się powieść Haliny Rudnickiej *Uczniowie Spartakusa* (1951), opisująca dzieje przywódcy największego powstania niewolników w starożytnej Italii⁵⁶. Jej cenne treści poznawcze, a zwłaszcza wychowawcze — pożądaný wzór osobowościowy buntownika i wojownika o zmiany ustrojowe, wpłynęły na przyznanie pisarce państwowej nagrody literackiej w roku wydania

⁵⁴ Nowy słownik literatury dla dzieci i młodzieży..., s. 306.

⁵⁵ L. Sieciechowiczowa: *Miasto na złotym szlaku. Powieść historyczna z XVI wieku*. Warszawa 1955, s. 199.

⁵⁶ Ibidem, s. 203.

powieści⁵⁷. W wykazach lektur figurowały ponadto teksty Tropaczynskiej-Ogarkowej, w 1956 roku do kanonu weszła powieść *Żołnierze Kościuszki*, jako pozycja uzupełniająca, w całości przeznaczona dla uczniów szkół podstawowych, w 1953 roku — *Rudy Tomek* Długoszewskiego-Mroza⁵⁸.

„Drogi i dróżki indoktrynacji”⁵⁹ przechodziły więc korytarzami szkolnymi. Główne cechy powieści dla młodego odbiorcy (podobnie jak całej literatury młodzieżowej): wyraźna typizacja postaci, zwycięskie działania pozytywnego bohatera, optymistyczne zakończenie, emotywizm, specyficzny sposób obrazowania świata przedstawionego, odpowiadały głoszonym postulatom ideologicznym. *Sui generis* „kompetencje”, w jakie od zawsze wyposażano beletrystykę dziecięco-młodzieżową, a zwłaszcza: zdolność kształtowania postaw, modelowanie wyborów i działań młodego czytelnika, zostały w latach 1949—1953 wykorzystane, w mniejszym lub większym stopniu, w „służbie idei”⁶⁰.

Pisarze, którzy świadomie nie włączyli swej twórczości w obręb literatury zaangażowanej, musieli odnaleźć własny krąg tematyczny, którego wybór umożliwiał zachowanie postawy neutralnej, a zarazem bezpiecznej — niepiętnowanej przez cenzurę. Do twórców takich należał Karol Bunsch, autor wielotomowego, z biegiem lat rozbudowywanego cyklu *Powieści piastowskich*. Cykl ten otwiera *Dzikowy skarb* (1945) — powieść o czasach Mieszka I, następnie ukazuje się tom *Ojciec i syn* (1946), obejmujący lata panowania Bolesława Chrobrego. W 1949 roku wydano *Imiennika. Powieść historyczną z czasów Bolesława Śmiałego*; część pierwszą pod tytułem *Śladem pradziada* oraz drugą — *Miecz i pastorał*. Akcja *Imiennika* dotyczy konfliktu (barwnie i emocjonująco zarysowanego) Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem ze Szczepanowa. *Zdobycie Kołobrzegu* (1952) oraz *Psie pole* (1953) opisują czasy panowania Bolesława Krzywoustego i jego zmagania z cesarstwem niemieckim, walk o odzyskanie Pomorza, oblężenia Głogowa i bitwy na Psim Polu w 1109 roku. W 1953 roku Bunsch wydał *Wawelskie wzgórze*, pierwszą część trylogii (kolejne części to: *Wywołańcy* — 1958, *Przełom* — 1964) o czasach Władysława Łokietka (początek XIV wieku). Przedmiotem fabuły są walki o Kraków, bitwy z Brandenburczykami oraz zakonem krzyżackim o Pomorze Gdańskie, a także spór Łokietka z biskupem Muskata. Rzetelny opis historyczny podany w atrakcyjny sposób (dzieło zawiera elementy powieści przygodowej), bez nadmiernej archaizacji języka, opisy równoważone dialogami, nieskomplikowane wątki (motyw wędrowki, żebractwa, także miłosny), wreszcie szybkie tempo akcji zyskiwały powieściom Bunscha grono wiernych czytelników.

⁵⁷ Nowy słownik literatury dla dzieci i młodzieży..., s. 304. W 1979 roku powieść *Uczniowie Spartakusa* została wpisana również na Listę Honorową im. H.Ch. Andersena.

⁵⁸ A. Franaszek: *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego. Wykaz lektur szkolnych w Polsce w latach 1946—1999*. Warszawa 2006, s. 51, 243.

⁵⁹ G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 59.

⁶⁰ Szerzej na ten temat pisze M. Zawodniak: *Literatura dla dzieci i młodzieży*. W: *Słownik realizmu socjalistycznego*. Red. Z. Łapiński, W. Tomasiak. Kraków 2004, s. 123—130.

ków⁶¹. Należy jednak podkreślić pewien niewątpliwy walor twórczości Bunscha. Oczekiwania ówczesnej publiczności, a zwłaszcza zwolenników nowego ustroju spełniała wizja walk z modelowym wrogiem zewnętrznym — Niemcem, a zarazem temat nieustających konfliktów o władzę na linii państwo — Kościół. Gertruda Skotnicka stwierdziła, że przyczyną popularności tekstów Bunscha była m.in. „urzekająca wizja Polski Piastowskiej z czasów Chrobrego i Krzywoustego, z dużym zasięgiem terytorialnym na zachodzie, jako potwierdzenie naturalnego prawa do granicy na Odrze i Nysie”⁶². *Powieści piastowskie* (*Dzikowy skarb, Ojciec i syn, Psie pole, Wawelskie wzgórze*) figurowały w wykazach lektur szkolnych przez całe trzydziestolecie jako lektura uzupełniająca dla wszystkich typów szkół, a *Zdobycie Kołobrzegu* było w latach 1972—1982 lekturą obowiązkową (we fragmentach) dla uczniów stopnia podstawowego⁶³. Po 1956 roku Bunsch opublikował dalsze części cyklu m.in.: *Rok tysięczny* (1961), *Przełom* (1964), *Przekleństwo* (1973) i *Powrotną drogę* (1979).

O „ucieczce w powieść piastowską”⁶⁴ można mówić także w odniesieniu do piarstwa Kornelii Dobkiewiczowej, choć już po 1956 roku akcja większości jej powieści toczy się na Dolnym Śląsku. Każdy utwór stanowi kompendium wiedzy o tym regionie — zarówno historycznej, jak i folklorystycznej. Za najlepszą powieść historyczną uważa się *Haftowane trzewiczki* (1958) przedstawiające realia XI-wiecznego Śląska Opolskiego. Fabułę oparto na awanturniczym wątku porwania młodej dziewczyny przez bogatego gnębiela i uwolnienia jej przez dzielnego młodzieńca. W schemat powieści przygodowej wpisano motyw oryginalnych trzewiczków opolskich, dzieła dawnych rzemieślników. Podobne walory reprezentują utwory: *O Marku Prawym z Jemielnicy* (1963), *Złote jarzmo* (1966), *Największy skarb* (1966), *Ofka z Kamiennej Góry* (1968), *Pierścień księżniczki Gertrudy* (1975), *Srebrny pas* (1987) czy *Szata z purpury* (1988). Jak pisał Stanisław Frycie:

We wszystkich wymienionych pozycjach Dobkiewiczowa starała się przekazać czytelnikowi sporą, nieraz nawet zbyt dużą, sumę wiadomości o życiu obyczajowym na Śląsku, kładąc przy tym nacisk na wątki romansowe, jakże znamienne dla tradycji powieści historycznej, w której ważną rolę pełniły elementy fikcji literackiej⁶⁵.

W twórczości Dobkiewiczowej, podobnie jak u Bunscha, obecny jest wątek konfliktów polsko-niemieckich⁶⁶. W nurt ten wpisuje się również piarstwo Fran-

⁶¹ O pewnych wyjątkach pisze Gertruda Skotnicka. Zob. *Nowy słownik literatury dla dzieci i młodzieży*..., s. 59.

⁶² G. Skotnicka: *Barwy przeszłości*..., s. 120.

⁶³ A. Franaszek: *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego*..., s. 38.

⁶⁴ Sformułowanie Kazimierza Wyki.

⁶⁵ S. Frycie: *Literatura dla dzieci i młodzieży*..., s. 90.

⁶⁶ Wnikliwie omawia ten problem K. Krasoń w pracy *Świat baśni, legend i historii, czyli o piarstwie Kornelii Dobkiewiczowej dla dzieci i młodzieży*. Wrocław 1997.

ciszka Fenikowskiego — piewcy dziejów Pomorza. Autor koncentruje się na walkach z Krzyżakami oraz Brandenburczykami, a przede wszystkim na dążeniu do uzyskania przez Polskę dostępu do Bałtyku i zabiegach o jego utrzymanie z Gdańskiem jako głównym miastem Pomorza. Na uwagę zasługują powieści: *Długie morze* (1956) o czasach Mieszka I, a także trylogia o okresie panowania Zygmunta Augusta: *Kaper z Morskiego Psa* (1959), *Baszta Trzech Koron* (1960), *Smok króla Augusta* (1961)⁶⁷. O walce z zakonem krzyżackim traktuje także *Miecz Kagenowy. Powieść o Kryście, nie koronowanej królowej Zachodniego Pomorza* (1968) Bolesława Mrówczyńskiego (część pierwsza *Armia milcząca. Opowieść pomorska*; część druga: *Dni chwały. Opowieść słowiańska*).

Odminną drogę „ucieczki” od poprawności ideologicznej wybrał Witold Makowiecki, autor dwóch znakomitych powieści historycznych dla młodego (także najmłodszego) czytelnika: *Przygody Meliklesa Greka* (1948) oraz *Diossos* (1951). Akcja książek rozgrywa się w VI w. p.n.e. w Grecji i krajach Bliskiego Wschodu (część druga w starożytnych zaułkach Koryntu i Miletu). Atrakcyjna fabuła oraz ciekawie prowadzona narracja, barwne opisy, a także zawarty w treści duży ładunek emocjonalny i walory poznawcze decydowały o znacznej popularności omawianych utworów. W latach 1947—1983 *Przygody Meliklesa Greka* były wznawiane (przez Naszą Księgarnię) aż dziesięciokrotnie — podobnie *Diossos* wydawany ośmiokrotnie w latach 1950—1983⁶⁸. Styl pisarstwa Makowieckiego znakomicie charakteryzuje poniższy fragment:

Melikles, tak się bowiem nazywał młody chłopiec, w ostatniej niemal chwili uratowany, siedł ze swymi wybawicielami oszołomiony, na wpół przytomny. Po plecach ściekały mu jeszcze krople krwi od strasznych uderzeń batoga; ale Melikles nie czuł bólu. Żył! Oddychał! Wciągał w płuca chłodny wiew od morza. Słyszał wieczny szepot fali. Radosny szloch ścisnął mu piersi. Nie mógł jeszcze pojąć całego bezmiaru szczęścia, które go spotkało. Był nie tylko żywy, był wolny! Jak się stało, jak to się mogło stać?! Nie rozumiał swoich wybawców, nie znał ich, nie rozumiał nic⁶⁹.

Nie dziwi fakt, iż w latach 1958—1959 przygody Meliklesa z Miletu znalazły się w wykazie lektur szkolnych uzupełniających, polecanych w całości (bez fragmentaryzacji) dla szkół podstawowych⁷⁰.

W stronę tematów antycznych zwrócił się także Karol Bunsch, pisząc trylogię o historii Grecji z czasów Filipa Macedońskiego i jego syna Aleksandra Wielkiego

⁶⁷ G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 367—368.

⁶⁸ W. Makowiecki: *Przygody Meliklesa Greka*. Warszawa, kolejne edycje w latach: 1947, 1948, 1950, 1952, 1956, 1959, 1962, 1969, 1974, 1983; I d e m: *Diossos*. Warszawa, kolejne edycje w latach: 1950, 1953, 1954, 1956, 1958, 1969, 1973, 1983. Daty wydań ustalono na podstawie katalogów Biblioteki Narodowej w Warszawie.

⁶⁹ W. Makowiecki: *Przygody Meliklesa Greka*. Warszawa 1983, s. 21.

⁷⁰ A. Franaszek: *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego...*, s. 139.

go — *Olimpias* (1955), *Parmenion* (1967), *Aleksander* (1967). Pisarz odszedł jednak od konwencji powieści przygodowej, koncentrując się na warstwie historycznej i politycznej (krytyce dyktatury), aby skutecznie przyciągnąć uwagę młodego czytelnika. W latach 1946—1989 wznawiano utwory Jana Parandowskiego, — teksty opracowane przez autora na podstawie *Iliady* i *Odysei* Homera⁷¹, jak również powieść związaną ze starożytnymi Igrzyskami Olimpijskimi — *Dysk olimpijski*. W kręgu zagadnień starożytności pozostawała także Halina Rudnicka. Odalając się od tradycji rewolucyjnych *Uczniów Spartakusa* przedstawiła, nieco lepszą artystycznie, trylogię: *Król Agis* (1963), *Syn Heraklesa* (1966), *Heros w okowach* (1969). Cykl poświęcony został dwóm władcom Sparty — królowi Agisowi i spadkobiercy jego ideałów Kleomenesowi. Pierwszy, po nieudanej próbie wprowadzenia reform, ginie z rąk przeciwników politycznych, drugi zmuszony zostaje do ucieczki do Egiptu. *Heros w okowach* zaznajamia odbiorcę z realiami życia na dworze egipskim i bezwzględnej walki o władzę. Trylogia Rudnickiej niesie ze sobą ważne przesłanie dotyczące godności człowieka oraz jego stosunku do zła i niesprawiedliwości, ale ze względu na trudną materię i sposób jej prezentowania przeznaczona jest raczej dla młodzieży starszej.

Po roku 1956 następuje widoczna zmiana w powieściopisarstwie historycznym dla młodego czytelnika. Przejawia się ona w odchodzeniu od schematyzmu poprzedniej epoki, pewnej swobodzie wyboru zagadnień, a także przywróceniu klasycznych wartości literatury młodzieżowej (np. funkcji ludycznych), a zarazem klasycznych tekstów historycznych (uznanych za burżuazyjne w poprzednim okresie). Dobrze przedstawia ten proces analiza wydanej w 1961 roku antologii Stanisława Aleksandraka i Mariana Wadeckiego⁷². Odnajdujemy w niej utwory wspomnianych autorek: Heleny Bobińskiej, Lucyny Sieciechowiczowej, Weroniki Tropaczynskiej-Ogarkowej czy Haliny Rudnickiej. W obu częściach antologii zamieszczono także teksty Wacława Gąsiorowskiego (*Rok 1809*), Walerego Przyborowskiego (*Olszynka Grochowska*), Jarosława Iwaszkiewicza (*Wycieczka do Sandomierza*), Zofii Kossak (*Gród nad jeziorem*), Józefa Ignacego Kraszewskiego (*Stara baśń*), Antoniny Domańskiej (*Historia żółtej ciżemki*), Kazimierza Przerwy-Tetmajera (*Legenda Tatr*), Władysława St. Reymonta (*Rok 1794*), Henryka Sienkiewicza (*Krzyżacy*, *Potop*). Uwzględniono również powieści Karola Bunscha (*Rok tysięczny*, *Psie pole*, *Wawelskie wzgórze*). Młody czytelnik odzyskał dostęp do arcydzieł polskiej literatury historycznej czasów minionych. Tym samym otwarto drogę do ograniczonej konwergencji kultur (polskiej, rodzimej i wschodniej, obcej). Czytelnik mógł dokonywać pewnych wyborów w zakresie własnych preferencji i zainteresowań⁷³.

⁷¹ J. Parandowski: *Przygody Odyseusza*. Warszawa 1946, 1982; *Idem: Wojna trojańska*. Warszawa, kolejne edycje w latach: 1946, 1947, 1948, 1956, 1958, 1961, 1967.

⁷² *Przez stulecia. Opowiadania z historii Polski*. Zebrali i oprac. S. Aleksandrak, M. Wadecki. T. 1—2. Warszawa 1961.

⁷³ Badania Instytutu Książki i Czytelnictwa Biblioteki Narodowej, prowadzone od 1972 roku, pokazywały wyraźną dominację tego, co polskie, nad tym, co obce (w szerokim rozumieniu). Ulu-

Zwłaszcza że dzieła wymienionych twórców wróciły do kanonu lektur szkolnych, lub też — jak w przypadku *Starej baśni* Kraszewskiego, *Krzyżaków* czy *Trylogii* Sienkiewicza — były w nim obecne we fragmentach już wcześniej⁷⁴. Po 1956 roku do kanonu lektur dla szkół podstawowych i średnich wprowadzono *Krysię bezimienną*, jak również *Paziów króla Zygmunta* Domańskiej, *Gród nad jeziorem* oraz *Bursztyny* Kossak-Szczuckiej oraz *Szwedów w Warszawie* Przyborowskiego⁷⁵.

Przykładem przejścia od powieści piastowskiej do tekstów opiewających czasy jagiellońskie może być twórczość Czesławy Niemyskiej-Rączaszkowej. Największe znacznie w jej dorobku mają bardzo dobre literacko, nieschematyczne powieści *Przyjaciele* (1962) oraz *Jadwiga i Jagienka* (1964)⁷⁶. Pierwsza — dotycząca jeszcze dziejów dynastii Piastów — opiewa czasy panowania Bolesława Krzywoustego, a więc obronę Głogowa i zwycięstwo rycerstwa polskiego na Psim Polu. Wątki fikcji literackiej dotyczą codziennego życia dzieci, a zwłaszcza ich przyjaźni z oswojonym niedźwiedziem (który zostaje podstępnie porwany, oczywiście przez Niemców). Druga powieść odnosi się do sytuacji politycznej Polski po śmierci Kazimierza Wielkiego, okoliczności objęcia tronu przez królową Jadwigę, jej małżeństwa z Władysławem Jagiełłą, jak również przyjaźni z prostą dziewczyną, służącą — imienniczką Jagienką. W obu tekstach interesujące sceny i ciekawe dialogi zastępują monologi narratora, obrazy dziecięcych zabaw i tarapatów nieomylnie kierują czytelnika w stronę powieści nie tylko historycznej, lecz także przygodowo-obyczajowej. Podobne cechy mają teksty Lucyny Sieciechowiczowej z omawianego okresu. *Moralista i waganci* (1958) oraz *Za krakowską bramą* (1960) zawierają opis dziejów wędrownych kuglarzy, zabawiających przechodniów żartami i piosenkami (krotochwilami) w opozycji do gloryfikowanej postaci rektora Akademii Zamojskiej S. Klonowica. W drugiej części akcja toczy się w środowisku lubelskich arian. Gertruda Skotnicka, zestawiając obie powieści z dziełami A. Domańskiej, zarzuca im jednak „dłuższy narracyjny”, „potoki gadulstwa”, a nade wszystko konwencjonalizm — upatrywanie źródeł wszelkich konfliktów w antagonizmach klasowych i religijnych⁷⁷. Późniejsze utwory Sieciechowiczowej, np. *Płatnerzyk ze Złotej Pragi* (1963) czy *Skarb Azinapa* (1972) w większym stopniu skłaniają się ku powieści przygodowej. *Płatnerzyk* odtwarza czas wojen z Krzyżakami (bitwy pod Grunwaldem) oraz narodziny ruchu husyckiego w Czechach, widziane przez pryzmat perypetii życiowych małego chłopca Hanusza Bartla. *Skarb Azinapa* dotyczy panowania Władysława Warneńczyka i Kazimierza Jagiellończyka, także walk o tron węgierski. W warstwie fikcyjnej

bionymi pisarzami Polaków w latach 70. i 80. byli: Sienkiewicz, Mickiewicz, Kraszewski, Prus, Żeromski, Konopnicka, Orzeszkowa i in. Zob. A. Zieliński: *Spółeczny zasięg książki w Polsce. Raport z badań*. Warszawa 1988.

⁷⁴ A. Franaszek: *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego...*, s. 210—212.

⁷⁵ Ibidem, s. 51, 191.

⁷⁶ *Nowy słownik literatury dla dzieci i młodzieży...*, s. 269—270.

⁷⁷ G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 123.

czytelnik śledzi losy skryby Grzegorza z Sanoka, sprzedanego w niewolę i opowiadającego swe dzieje u schyłku życia.

Książką powstałą po 1956 roku, cieszącą się dużą popularnością wśród czytelników, była *Trójkolorowa kokarda* (1960) Jadwigi Chamiec. Wiosna Ludów na Węgrzech została w powieści pokazana z perspektywy przygód ucznia Janka Czaplifica. Autorka wprowadziła sceny batalistyczne, atrakcyjne zwłaszcza dla starszych chłopców. W powieści występuje również historyczna postać generała Józefa Bema, pod dowództwem którego walczą trzej młodzi bohaterowie — reprezentanci trzech narodów, „za wolność naszą i waszą”. O bestsellerowym charakterze publikacji świadczy liczba wydań w latach 1960—1982. W ciągu dwudziestolecia powieść wznawiana była aż jedenaście razy⁷⁸, w tym czasie stanowiła też lekturę uzupełniającą dla szkół podstawowych, czytana w całości⁷⁹.

Przemiany powieści historycznej dla młodego odbiorcy w okresie PRL-u następowały aż do 1990 roku w cieniu działalności Głównego Urzędu Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk, organu wykonawczego aparatu cenzury w omawianym okresie. Problem ten omówiono w pierwszej części artykułu. Warto jeszcze raz podkreślić, że dyrektywy cenzury odcisnęły piętno na kształcie powieści historycznej dla młodego odbiorcy. Tematami zakazanymi były, oprócz wcześniej wymienionych, zrywy narodowowyzwoleńcze Polaków, zwłaszcza powstanie styczniowe. Wybiórczo traktowano problematykę II wojny światowej, eksponując dokonania Ludowego Wojska Polskiego walczącego wspólnie z Armią Czerwoną, skazując na programowe zapomnienie siły zbrojne Polskiego Państwa Podziemnego czy tradycję Szarych Szeregów. Doskonałą egzemplifikacją tego procesu była twórczość Janusza Przymanowskiego — autora powieści pt. *Cztery pancerni i pies*, kultowej dla całego pokolenia młodych Polaków. Chociaż rok publikacji tekstu (1964) od wydarzeń II wojny światowej dzieli krótki dystans czasowy, warto podkreślić, że książka ta wywarła znaczący wpływ na świadomość historyczną całego pokolenia Polaków dorastających w okresie PRL-u⁸⁰.

W ograniczonym wymiarze, w tekstach pełnych półprawd i niejasności, przedstawiano rozbiory Polski oraz ich przyczyny, a zwłaszcza rolę Rosji. Gertruda Skotnicka, określając cechy powieści historycznej dla młodzieży w PRL-u, dokonała następujących obserwacji:

Żadna z powieści nie ukazuje w pełni wkładu najwyższych sfer społecznych, ziemiaństwa i wyższego duchowieństwa, w rozwój kultury narodowej. Wymagania cenzury wpłynęły zapewne także na wprowadzanie do utworów w nadmiarze problematyki społecznej w celu wyeksponowania niedoli pleb-

⁷⁸ J. Chamiec: *Trójkolorowa kokarda*. Warszawa, kolejne edycje w latach: 1960, 1962, 1964, 1966, 1970, 1972, 1973, 1978; Łódź 1976, 1982.

⁷⁹ A. Franaszek: *Od Bieruta do Herlinga-Grudzińskiego...*, s. 41.

⁸⁰ Ibidem, s. 193.

su wiejskiego i miejskiego oraz obarczenia różnymi przywarami warstw posiadających⁸¹.

Badaczka podkreśla przy tym, że po 1956 roku granice te zacierają się, a ideologia powoli przestaje być dostrzegalna.

Pomimo przemian, jakim podlegała powieść historyczna dla młodzieży w latach 1945—1989 można określić pewne typowe jej cechy. W zakresie doboru tematów do 1956 roku obowiązywał klucz ideologiczny: najczęściej podejmowano zagadnienia walki rewolucyjnej o sprawiedliwość społeczną. Pisarze, szukając swobody, decydowali się na „ucieczkę” w bezpieczne tematy. Fabułę osadzali w możliwie odległej historii Polski (np. powieści piastowskie) lub też w świecie antycznym. Powieść historyczna ewoluowała również (ze względów bezpieczeństwa) w kierunku odmiany obyczajowej i przygodowej. Tematyka związana z dziejami dynastii Piastów odpowiadała w pewnej mierze „potrzebom chwili” — w 1952 roku zmieniono w godle państwowym orła z epoki Jagiellonów (z koroną) na symbol bez korony (piastowski). Walki o ukonstytuowanie niezależnego państwa toczyły się w czasach piastowskich z Niemcami, a zatem głównym wrogiem narodu polskiego w PRL-u. Postawa władz politycznych Komitetu Centralnego PZPR-u była jednoznacznie antyniemiecka i proradziecka. Przesunięcie tych akcentów musiało znaleźć wyraz w całej twórczości literackiej, także dla dzieci i młodzieży. Polityka państwa, również w odniesieniu do twórczości poszczególnych pisarzy, wiązała się częstym nagradzaniem utworów nie za wartości artystyczne, ale za stopień ideologizacji dzieła. W tego typu publikacjach (do 1956 roku) zacierały się granice między tekstami dla dorosłych i powieścią dla młodego odbiorcy. Język propagandowy był bowiem uniwersalny i tylko nieznacznie ulegał modyfikacjom. Zafałszowany obraz historii narodu polskiego, jako zamierzony efekt działania cenzury, wspierał się w obrębie powieści historycznej na dwóch filarach: „lustrowanych”, publikowanych tekstach z jednej strony, a zarazem na „nieobecnych”, z premedytacją skazanych na zapomnienie z drugiej.

⁸¹ G. Skotnicka: *Barwy przeszłości...*, s. 167—168.